

Drie generaties over het boek dat hun denken in beweging zette (1)

Ina Brouwer

Feministische bewustwording: grote gebeurtenissen, kleine stapjes voorwaarts

'Geen penisnijd maar klassenstrijd' was de titel van een artikel dat ik in maart 1970 schreef in de Utrechtse actiekraant *Rood, Wit, Rouw* van de Socialistische Jeugd. Dolle Mina zou een analyse moeten maken van de op winst en uitbuiting gebaseerde maatschappelijke verhoudingen. Ludieke acties waren goede publiekstrekkingen, maar daarna moest gerichte actie volgen: lezingen op scholen en vormingscentra en praten met arbeidersvrouwen. Dolle Mina-acties, uitgevoerd door gefrustreerde hoog opgeleide en (kans)rijke vrouwen zouden de onderdrukking niet opheffen, maar eerder versterken. 'Als de arbeider en zijn vrouw niet bereikt kunnen worden, kan Dolle Mina die gelijke ontplooiingskansen voor iedereen wel op haar buik schrijven.' Dat verwees naar de abortusactie 'Baas in eigen buik' op het Utrechtse congres van psychiaters begin 1970, waaraan ik als lid van de Socialistische Jeugd meedeed.

In 1960, net voor ik mijn mulo-diploma haalde, werd ik zwanger van mijn vriend. We trouwden en werden begin 1961 tienermoeder en -vader. We woonden op één kamer bij mijn schoonouders in een driekamerwoning. Beiden moesten we hele dagen werken voor een jeugdloon, samen 217 gulden (ca. 98 euro) per maand. Na aftrek van kost en inwoning bleef er 22 gulden (10 euro) over voor alle andere uitgaven. Voor de zorg van ons zoontje waren we afhankelijk van mijn schoonmoeder en later mijn moeder – een moeizame situatie. Eind 1963 konden we (in de buurt) een etagewoning huren. Prompt werd ik weer zwanger en daarna stopte ik met werken. Mijn man werd hoofdkostwinner en ik

knoopte de eindjes aan elkaar. Toen werd ons derde kind geboren, een dochter. Zo was ik begin 1966 op 22-jarige leeftijd moeder van drie kinderen. Mijn man solliciteerde naar een andere baan; dat het beter ging met de economie was direct merkbaar in onze portemonnee.

Vanaf 1966 raakten wij steeds meer betrokken bij allerlei maatschappelijke gebeurtenissen, die leidden tot een socialistisch en later, feministisch bewustzijn. We werden actief in Kreatum, een jongerencentrum van de Hervormde Kerk. We zagen toneelstukken als 'Huis Clos' van Sartre. Met studenten Pedagogiek die daar stage liepen, spraken we over vrijheid, autonomie en zelfstandigheid. Dat brachten wij in verband met ons eigen leven en de opvoeding van de kinderen.

Ik kocht *De zelfstandige mens* van Erich Fromm, een 'bijbel' die ik van A tot Z las. Ik onderstreepte:

'Voor zijn probleem bestaat er slechts één werkelijke oplossing: de waarheid onder ogen te zien, te erkennen ... dat er geen enkele macht boven hem bestaat, die hem zijn eigen levensproblemen uit handen kan nemen. De mens moet de verantwoordelijkheid voor zichzelf volledig op zich nemen en het feit erkennen dat hij alleen door eigen vermogens te gebruiken een zin aan zijn bestaan kan geven'.

Het viel me toen niet op dat alleen 'hij' werd genoemd en dat 'zij' buiten beeld bleef. Fromm was lange tijd mijn 'filosofische vader'. Later las ik met dezelfde intensiteit *Marx' visie*

op de mens, waarin ik kennis maakte met het begrip vervreemding en *De Angst voor de Vrijheid*.

We werden lid van de Nederlandse Vereniging voor Seksuele Hervorming (NVSH) en kregen contact met een door Provo geïnspireerde groep Utrechtse schrijvers rond het tijdschrift *Gandalf*. We discussieerden over vrije seksualiteit. Dit veranderde weinig aan onze levensstijl. Dat werd anders toen mijn (ex-)man op z'n werk een lid van de Socialistische Jeugd (SJ) ontmoette. In 1967 sloten we ons aan bij die organisatie. Deze politiekgerichte wereld was voor mij totaal nieuw. Ik voelde me in die actiewereld niet altijd even goed thuis. Het artikel 'Het onbehagen bij de vrouw' van Joke Kool-Smit drong in 1967 niet tot mij door. Toen in 1968 'ManVrouwMaatschappij' werd opgericht, werd dit binnen de SJ als 'burgerlijk' afgedaan.

In 1968 waaieren de acties zich uit richting studentenrevolte. In dat roemruchte jaar begon ik de studie MO-A Pedagogiek. Daar maakte ik kennis met mijn tweede 'filosofische vader': Carl Rogers. Zijn gedachten over persoonsontwikkeling combineerde ik met actievoeren. Maatschappijverandering werd voor mij bewustzijnsverandering, het opheffen van de vervreemding in jezelf. Ik onderstreepte:

'... Hij (een mens) wil geen façade meer ophouden ... Door te luisteren naar de diepste schuilhoeken van zijn fysiologische en emotionele zijn ontdekt hij dat hij in toenemende mate met grote nauwkeurigheid en diepte bereid is dat zelf te zijn wat hij waarlijk is'.

Vanuit mijn studie en de SJ raakte ik betrokken bij de oprichting van de anti-autoritaire Utrechtse kindercrèche Suske. De seksuele bevrijdingstheorieën van Wilhelm Reich en de opvattingen van Freud en Walter Benjamin vormden hierbij inspiratiebronnen. Feminisme speelde nog geen rol. Wel werd het traditionele, gesloten gezin kritisch onder de loep genomen. Alternatieve leefvormen zoals communes en opvoeding in crèches zouden het kind bevrijden uit de onderdrukkende invloed van zijn ouders.

Begin jaren zeventig voelde ik me al aardig bevrijd: ik studeerde, was bij de SJ en actief in de anti-autoritaire beweging. Ik had me min of meer bevrijd van het normerende en veroordelende toezicht van mijn (schoon)familie en als moeder permitteerde ik me de vrijheid om mijn drie kinderen naar allerlei activiteiten mee te nemen. Toch was deze bevrijding nog beladen met schuldgevoelens en niet gekoppeld aan vrouwenemancipatie. Toen ik eind 1969 deelnam aan de oprichtingsvergadering van Dolle Mina in Amsterdam en kort daarna deelnam aan de actie 'Baas in eigen buik', voelde ik me niet door mannen onderdrukt en had ik weinig idee hoe het patriërchaat functioneerde. Bij de SJ stond altijd de klassenstrijd centraal. Maar deelname aan de Dolle Mina-acties gaf me een puur gevoel van vrijheid, van autonoom je lot in eigen hand nemen, van opkomen voor je rechten in solidariteit met anderen. Het gaf ook vreugde om met gelijkgezinden voor een goede zaak te strijden.

Mijn bewustzijn over vrouwenonderdrukking groeide toen Dolle Mina actie ging voeren voor betaalbare crèches en ik merkte hoeveel weerstand dit opriep. Betutteling door artsen

en maatschappelijk werk ervoer ik zelf toen ik eind 1970 een abortus onderging.

Tussen 1974 en 1980 rijpte mijn feministisch bewustzijn. Er verscheen meer literatuur, zoals *De vrouw als eunuch* van Germaine Greer. In het feminismentijdschrift van *Te Elfder Ure* stelde Juliet Mitchell dat de theorie van Freud van belang was voor de bevrijding van de vrouw. Selma, Anja, Joyce en Eva bespraken daar in 'Het persoonlijke is politiek' de socialisatietheorie. Vrouwen zijn innerlijk gespleten omdat ze zichzelf beoordelen volgens externe, door anderen opgelegde normen. Bij Uitgeverij Sara verschenen de *Socialisties-feministische tek-*

sten, waarin vooral 'Vader Staat, Moedertje Thuis' van Selma Sevenhuijsen me aansprak. Ook Anja Meulenbelts *De schaamte voorbij* maakte indruk op mij. Mijn persoonlijke feministische bewustwording raakte in een stroomversnelling door gebeurtenissen in mijn privéleven. Ik kreeg steeds meer inzicht in de vanzelfsprekende, bijna niet waarneembare vormen van onderdrukking zoals in taalgebruik en rolverdelingen tussen man en vrouw. Nu kan ik mijn kennis en inzicht aan jonge studenten overdragen en blijf ik mede daardoor op de hoogte van de ontwikkelingen binnen het feminisme.

Saskia Poldervaart

'De vrouw van morgen'

Net zo min als met heldinnen (zie mijn stukje in *LOVER* 2002/1) heb ik veel op met canons. Toch kan ik die canons moeilijk ontkennen: ook ik las in de jaren zeventig Millet, Firestone, Mitchell enzovoorts en prijs nu bij studenten Haraway en Butler aan. Dus ja, ik denk wel dat er ijkpunten in de feministische ideeëngeschiedenis bestaan. Maar het is wel de vraag in hoeverre dat terecht is en wie er daarbij worden uitgesloten. Laat mij hier zowel een lans breken voor de wetenschapsters die publiceerden over 'de vrouwenkwestie' voordat dat een (hernieuwde) 'kwestie' werd, als mijn wreveligheid over hen weergeven. Ik bedoel In 't Veld-Langeveld, Myrdal & Klein, Sullerot – dames die nu vergeten lijken. Welke jonge feminist kent immers nog de 'wet van Sullerot'? Genoemde auteurs publiceerden de eerste boeken over vrouwenzaken rond 1965, terwijl volgens Sullerot 'het woord feminisme in onze dagen zulk een ongunstige betekenis heeft', en allen vonden vooral dat vrouwen werden gediscrimineerd op de arbeidsmarkt en dat dat dringend moest veranderen.

De vraag van het *Tijdschrift voor Genderstudies* 'welke tekst mijn eigen (feministische)

denken in beweging heeft gezet' stimuleerde mij om mijn eerste werkstuk over vrouwenemancipatie uit 1971 weer eens op te zoeken. Het nog beperkte aantal boeken dat ik toen over dit onderwerp in de bibliotheek kon vinden, betrof voornamelijk het werk van bovengenoemde dames. Ik herinner me dat vooral Evelyne Sullerots *De vrouw van morgen* uit 1967 indruk op me heeft gemaakt vanwege haar pleidooi voor reageerbuisbaby's ('haar lichaam zal dan niet meer haar noodlot zijn') en haar korte omschrijving van de redenen waarom er een feministische beweging kan ontstaan. Sullerot stelde toen al dat deze beweging pas kan opkomen als vrouwen zich eerst *bewust* worden van het onrecht dat hun is aangedaan. Herlezing van dit boek maakte me tevens duidelijk dat volgens Sullerot *bewustzijn* niet genoeg is:

'Willen de vrouwen tot actie overgaan, dan moeten bepaalde factoren tegelijk aanwezig zijn: het stellen van een probleem, mogelijkheden tot oplossing, het ontstaan van een opinie, de vaste overtuiging dat de bestaande toestand onduelbaar is.'

Sullerot doet in *De Vrouw van morgen* een poging het toekomstbeeld van vrouwen samen te stellen aan de hand van gunstige en ongunstige factoren voor de gelijkheid van dé vrouw. Zij streeft naar objectiviteit, hetgeen volgens haar inhoudt 'dat "de vrouw", evenals "de neger" of "de intellectueel" beschouwd wordt als gelijk in rechten met alle andere menselijke wezens'. Als *ongunstige* factoren vat Sullerot samen: de onwetendheid op biologisch en medisch gebied; het merendeel der religies (vooral die religies die de man-vrouwverhoudingen zien als harmonieus en elkaar aanvullend); het individualisme met zijn economische consequenties: privé-bezit en vrije onderneming; de verheerlijking van kracht en nationalisme en ten slotte het kapitalistische systeem met zijn (vrees voor) werkloosheid en consumptieprikkeling. Als *gunstige* factoren voor vrouwen noemt zij: de vooruitgang van vooral de biologische, medische en demografische wetenschap; een aantal aspecten van het christendom; collectivistische systemen die niet op het particulier eigendom zijn gebaseerd; de leerplicht; volledige werkgelegenheid; de uitbreiding van de vrije tijd en tot slot de zogenaamde massacultuur. In haar verdere boek werkt Sullerot voornamelijk de gunstige factoren uit. De ongunstige factoren, zoals privé-bezit, consumptiedwang en het beschouwen van sekserelaties als harmonieus, blijven zwaar onderbelicht.

Daarnaast vertoont Sullerot een zekere tegenstrijdigheid. Enerzijds is zij bijna onbegrijpelijk optimistisch over wetenschappelijke ontwikkelingen ('de vrouw zal de meesteres worden over haar vruchtbaarheid, zodat de toekomst van de wereld totaal in haar hand ligt.'). Anderzijds wijst Sullerot herhaaldelijk op culturele betekenissen en spreekt zij over 'de constructie van een androcentrisch systeem' en over de constructie van de tegenstelling mannelijke-vrouwelijk. In haar streven naar objectiviteit gaat de auteur er kennelijk vanuit dat de wetenschap geheel buiten maatschappelijke invloeden staat.

In de nabeschuiving van mijn Vrouwenemancipatie-werkstuk gaf ik een eerste kritiek op de wetenschapsters van rond 1965: het ging hen om aanpassing aan en niet om fundamentele kritiek op 'het nukleaire gezin, de kapitalistische maatschappij en de moeder-kind-band'. Herlezing van Sullerot leverde een soortgelijke wreveligheid op. Typerend vind ik bijvoorbeeld haar uitspraak:

'Het gezin zal belangrijker worden door de massa-maatschappij. De vader zal, evenals de moeder, 's avonds zijn toevlucht zoeken tussen de muren van zijn huis om mens te zijn en om de verantwoordelijke dagelijkse taak van het vaderschap uit te oefenen.'

Dit is het liberale emancipatie-ideaal in een notendop, beperkt tot het heteroseksuele gezin, waarin de taken binnenshuis en buitenshuis gelijk zijn en men zich 's avonds kan afsluiten van de boze buitenwereld.

Toch is het de vraag of veertig jaar later het streven van het huidige geïnstitutionaliseerde feminisme met haar 'mainstreaming' er eigenlijk wel anders uitziet dan Sullerots ideaalbeeld. Aangezien dit nauwelijks het geval is, kan men concluderen hoe taai en noodzakelijk de strijd is voor seksegelijkheid en tegen het androcentrische systeem. Daarnaast moet ook worden geconcludeerd dat dit feminisme ver afstaat van de huidige theoretische canon met exponenten als Haraway en Butler. Waar blijven de 'zelfpraktijken' van Foucault? Waar blijft de politiek van persoonlijke verandering en van alternatieve sociale praktijken? Waar blijft de verbeelding dat een andere wereld mogelijk is?

Gelukkig tref ik deze verbeelding en alternatieve praktijken wel aan in de andersglobaliseringsbeweging, die meer feministische ideaalbeelden en opvattingen over politiek uit de jaren zeventig heeft overgenomen dan de meeste mannelijke activisten zich (willen) realiseren. Zo gaat ook deze beweging ervanuit dat 'politiek begint in het dagelijks leven'. De autonome vrouwen-netwerken die momenteel in

deze beweging steeds actiever worden, zoals NextGENDERation en FemAttac, tonen opvattingen en activiteiten die niet passen bij Sullerots vrouw van morgen. Ze sluiten wel aan bij Foucaults 'zelfpraktijken', bij de leuze 'het persoonlijke is politiek' en bij het streven de relatie tussen verschillende strijdperken zichtbaar

te maken. Bij dit feminisme voel ik me het beste thuis. Dat betekent echter niet dat ik het belang van het taai werk van het geïnstitutionaliseerde feminisme wil ontkennen. Ik blijf dan ook Sullerot waarderen als een dappere dame, al hoop ik wel dat 'de vrouw van vandaag' zich niet tot haar feminisme-invulling beperkt.

Anja Meulenbelt

Chapter six might change your life!

Dit is wat er aan vooraf ging: het begin van ManVrouwMaatschappij (MVM). In mijn ogen een nette club van voornamelijk getrouwde dames.

Op de Sociale Academie (afdeling Cultureel Werk) las ik het boek van Betty Friedan, *The feminine mystique*, over de dodelijke saaiheid en inherente ondankbaarheid van het huisvrouwenbestaan. Ik kreeg een 10 voor mijn tentamen daarover, maar ik kan niet zeggen dat het de fundamenten onder mijn bestaan uithaalde. Ik was begin twintig, na veel gedoe gescheiden van een gewelddadige man, en begon met mijn zoontje onder de arm aan een nieuw leven. Dat al die getrouwde huisvrouwen het moeilijk hadden wilde ik best geloven, maar ik dacht daaraan ontsnapt te zijn.

Toen kreeg je Dolle Mina, opgezet vanuit de linkse studentenbeweging als radicaal alternatief voor MVM. Wat leeftijd en leefstijl betreft al een eind meer in mijn richting, maar nog steeds sloeg mijn hart geen slag over. Dolle Mina – dat moet nog wel eens verteld worden – werd gedomineerd door een paar mannen die ons, vrouwen kwamen vertellen dat de klassenstrijd voorging. In dat geval zag ik niet waarom ik mij aan moest sluiten, want ik zat al bij links. In een studiegroepje las ik Marx, en terwijl Theo neuzelde over de tendentiele dalende winstvoet wilde ik nog wel eens in slaap vallen, tenslotte was ik elke dag als alleenopvoedende moeder vroeg op. Of ik droomde weg. Ik had in die tijd veel ongeluk-

kige liefdes. Het was de tijd van de seksuele revolutie, naast die van de vrouwen. 'Een rebelse meid is een parel in de klassenstrijd'. Leuk bedacht. Het deed me niets.

En toen. Toen verschenen, met het verschijnsel van de eerste vrouwenpraatgroepen, de eerste geschriftjes van de Amerikaanse autonome vrouwenbeweging. Ik heb mijn exemplaar, bevekt door drank en tranen, met om de andere regel onderstrepingen, met vele dozen feminisme overgedragen aan het IIAV. Het heette *Notes from the second year*, en daarin stond een artikel van Shulamith Firestone, onder de simpele titel 'LOVE'. Shit zeg. Dat ging over mij. En hoe.

Laat ik dit nog even uitleggen: wij van links, van het eerste feminisme, hadden het niet over liefde. Dat wil zeggen, we hadden het er wel over, we deden er aan, maar als thema hoorde het niet bij het gedachtegoed van de vrouwenbeweging. We hadden het over het recht op werk en gelijke beloning, over abortus, over vrouwen in de politiek en over openbaar-plasrecht. Ook in het feministische denken bestond nog een ferme scheiding tussen politiek en persoonlijk. Dat veranderde met dat eerste artikel over de liefde voor mij in één klap. Mijn wereldbeeld kantelde. Hoe kun je over feminisme praten zonder het over de liefde te hebben, vroeg Firestone zich retorisch af.

De uitspraken in dat eerste artikel logen er niet om. De mannelijke cultuur is parasitair, gebouwd op de liefde van vrouwen, ten koste

van vrouwen, was zo'n uitspraak. Mannen kunnen niet zonder liefde, maar zijn niet in staat tot een wederkerige relatie, gebouwd op gelijkwaardigheid. De grote opgave voor mannen is dus: hoe krijg ik haar zover dat ze van mij houdt, zonder dat ik zelf evenzeer in haar hoeft te investeren? Dit kan bijvoorbeeld door vrouwen tegen elkaar uit te spelen zodat elk maar een stukje van hem krijgt, door chronisch onbetrouwbaar te zijn en haar te laten wachten, door andere vrouwen opeens erg aantrekkelijk te vinden, als de binding eenmaal is geformaliseerd. En vrouwen? Die reageren door een eindeloze reeks van trucs en strategieën om hem zover te krijgen dat hij zich enigszins bindt. En daar is een vrouw zo mee bezig dat ze ondertussen helemaal vergeet te kijken wie ze eigenlijk heeft gestrikt. Vrouwen accepteren van mannen een emotionele invaliditeit die ze van vrouwen nooit zouden tolereren. Aldus Firestone.

Tjonge, wat heb ik gehuild. En wat zag ik het licht opeens. Ik was niet de enige sufferd die maar zat te wachten op haar getrouwde minnaar, die in naam van de seksuele revolutie eens per week een uurtje of zo langskwam en loog dat hij alleen nog maar bij zijn vrouw bleef vanwege de kinderen. Dit was een van de workshops op het eerste congres van de vrouwenpraatgroepen: 'de andere vrouw'. Hier werden bedrogen echtgenotes en de vrouwen waarmee die echtgenotes bedrogen werden, in één groep zusterlijk verenigd. 'One day, when he goes to that Other Woman, she will be with us'.

Maike Meijer

Adrienne Rich: 'Gedwongen heteroseksualiteit en lesbisch bestaan'

In de jaren '81-'82 werkte ik aan een historische studie die ik nooit heb afgekregen. Ik moest in die tijd ook de kost nog verdienen (als freelance journalist) en het schrijven van een boek waarvan je de opbrengsten pas jaren

Later kwam ik hetzelfde artikel tegen als hoofdstuk 6 in het boek van Shulamith Firestone, *The dialectic of sex*. Op het omslag stond de slogan: 'Chapter six might change your life'. Nou, dat was geen overdrijving.

Wat er van is overgebleven? Zegt het me nu nog wat? Niet meer op persoonlijk niveau. Ik ben er allang achter dat mijn ongelukkige liefdes van toen niet alleen maar een gevolg waren van het patriërchaat en de vermeende emotionele invaliditeit van mannen. Al was het destijds erg verfrissend om eens uitbundig de mannen de schuld te geven, in plaats van 'het systeem' of 'de samenleving' of 'het kapitalisme'. Wat is gebleven is de gedachte dat werkelijke liefde alleen een kans heeft in een gelijkwaardige relatie, waarin beide partners zich kunnen ontplooien. En dat, inderdaad, vele vrouwen de vrouw zijn geweest achter hun man. Eens per jaar voorzien van een bloemetje. Bij jubilea genoemd: zonder mijn vrouw zonder wie, enzovoorts. Het thema is niet meer controversieel, ondergronds, subversief. Het is overgenomen door de damesbladen, door Oprah Winfrey. Honderden boeken, tot en met woordenboeken *Mans en Vrouwen*, of *Venus en Mars*, vertellen ons hoe deze twee bijna verschillende 'diersoorten' toch nog een leuke relatie kunnen onderhouden, met plezier in seks tot op hoge leeftijd. Nu het persoonlijke ongeveer op straat ligt, moet je uitleggen wat we daar destijds mee bedoelden. Het persoonlijke is politiek, is nog steeds waar.

later zou ontvangen, bleek ik me toch niet te kunnen permitteren. Laatst vond ik het vergeelde typoscript terug van hoofdstuk 1 – nooit gepubliceerd, maar mij evengoed dierbaar. Het boek had als titel moeten krijgen *De*

maskers van het patriarchaat. Mijn idee was dat het patriarchaat steeds een andere gedaante aanneemt, een ander masker opzet. Ik zag hoe het feminisme van de verschillende 'golven' telkens een andere frontlinie koos om de strijd te voeren, omdat 'het patriarchaat' – zoals we dat toen noemden – zich na elke aanslag ook telkens weer reorganiseerde. Wanneer de strijd op een bepaald front gestreden was (bijvoorbeeld het kiesrecht, de toegang van ongehuwde vrouwen tot beroepen, het recht op middelbaar en hoger onderwijs, echtscheiding) dan veranderde de sociale beheersstructuur op zo'n manier dat de secundaire status van vrouwen telkens toch gehandhaafd bleef. Hoewel het dus kon lijken alsof de machtsverhouding tussen mannen en vrouwen wezenlijk was aangetast door op een bepaald punt te winnen, had de strijd zich alleen maar verplaatst. De kern van de secundaire positie van vrouwen lag dieper, zo dacht ik, dan de concrete sociale arrangementen waarin zij in een bepaalde tijd ligt opgeslagen. Dat denk ik overigens nog steeds.

Ik constateerde dat in de jaren zestig en zeventig een belangrijke arena lag op het vlak van seksualiteit. Een grote inspiratiebron voor mij was, naast het werk van Kate Millett *Sexual Politics* en de essays van Monique Wittig, het lange essay van Adrienne Rich, *Gedwongen heteroseksualiteit en lesbisch bestaan* (1980). Daarin verwoordde zij soortgelijke ideeën als die begin jaren zeventig al in wat grovere vorm waren geponeerd door de actiegroep 'Paarse September', waarvan ik deel had uitgemaakt. Rich bespreekt in haar essay het 'instituut van de heteroseksualiteit' dat zich ideologisch uit in de mythe dat vrouwen 'van nature', 'instinctief' en 'uit vrije wil' kiezen voor heteroseksualiteit. Ik citeer nu een lang stuk uit mijn boek:

'Rich laat zien dat dit fundament van patriarchaal denken en handelen zelfs bij feministen stevig verankerd ligt. Recente en in tal van opzichten radicale en scherpzinnige boeken – Rich noemt als exemplarische voorbeelden

het werk van Chodorow, Dinnerstein, Ehrenreich en English, en Jean Baker Miller – aanvaardden klakkeloos de "natuurlijkheid" en onvermijdelijkheid van heteroseksualiteit. Maar, zegt Rich, een feminisme dat niet bereid is de normatieve status van heteroseksualiteit zélf ter discussie te stellen, is gedoemd tot reformisme. Dat feminisme kan zich alleen nog verzetten tegen de 'excessen' van mannelijk machtsmisbruik, niet tegen de mannelijke macht zelf. Het kan misschien onze omstandigheden tijdelijk verbeteren en deelinzichten verschaffen, maar het houdt de kern van onze onderdrukking onbespreekbaar. Intussen beneemt het aura van "natuurlijkheid" waarmee gedwongen heteroseksualiteit zich legitimeert, het zicht op zijn ware aard: een heel netwerk van machtsmiddelen, van subtiele bewustzijnsbeïnvloeding tot regelrechte lichamelijke terreur, dat vrouwen ertoe brengt zich als ondergeschikte met mannen te verbinden; zich te houden aan de beperkende codes die vrouwenrelaties omgeven; zich af te wenden van hun moeder, zusters en vriendinnen; zich sociaal en cultureel in de lagere regionen te laten wegdrukken en hun levensgeluk te verwachten van mannen die hen als minnaars teleurstellen en als partners uitlepelen, zoals we vaak van heterofeministes mogen vernemen. Heteroseksualiteit is geen in vrijheid te prefereren "voorkeur", wanneer je bedenkt hoeveel sancties, ridiculisering, en discriminatie vrouwen ten deel vielen en vallen die de heteroseksuele "keuze" niet maken.

Rich' voorstel, om heteroseksualiteit voortaan te beschrijven in termen van afgedwongen gedrag, heeft steeds verhelderend voor mij gewerkt. Even verhelderend vind ik het uitgangspunt om heteroseksualiteit te zien als het organisatieprincipe dat praktisch ons hele leven bepaalt: heteroseksualiteit reikt oneindig veel verder dan wat er in bed gebeurt. Hij regelt niet alleen de seksualiteit, maar ook de erotiek, de relaties, de sociale verhoudingen, de socialisatie van kinderen, de verdeling van

arbeid en bezit, de wetenschap, de cultuur, het bewustzijn, – er is kortom geen levensgebied te noemen dat níét de sporen draagt van heteroseksualiteit als organisatieprincipe, van het waanidee dat vrouwen minderwaardig en secundair zijn.

Alle deel-issues van het feminisme kunnen worden verbonden met het heteroseksuele systeem, met de manieren waarop mannen vrouwen beheersen, in vroegere en in hedendaagse samenlevingen. (...) Als je het web van machtsmiddelen overziet, waarmee mannen in verschillende tijden en culturen de “heteroseksuele voorkeur” van vrouwen hebben afgedwongen, dringt zich inderdaad deze gedachte op: “de potentiële tegenkracht die in bedwang gehouden moet worden, moet wel gigantisch zijn!”

In deze studie heb ik geprobeerd iets van die enorme potentiële tegenkracht zichtbaar te maken. Ik wil een paar vierkante meter van het grote slagveld laten zien, waarop de strijd tussen mannen en vrouwen heen en weer golft: zodra een groep vrouwen te onafhankelijk wordt en zodra die onafhankelijkheid te manifest wordt, volgt er een reeks van tegenmaatregelen om het gevaar te bezweren en hen opnieuw tot medewerking aan de hetero-economie te dwingen.’

Tot zover het geharnaste proza van Meijer (1982). Ik wilde de term ‘gedwongen heteroseksualiteit’ van Rich vervangen door de term ‘heteroseksuele economie’ om de dynamiek van het beheer van vrouwen door mannen meer uit te laten komen. Die veranderlijkheid van ‘het patriarchaat’ wilde ik betrappen. Het valt me nu op hoe verschrikkelijk somber mijn denken was, hoe ik ‘het patriarchaat’ als een totalitair systeem zag. Rich zag het ook zo

somber. Zij beschreef een gesloten systeem dat alle patriarchale culturen gemeen hebben en dat aan mannen toestaat de energie, het bezit, de arbeidskracht, de kinderen, de gedachten, de emoties en de seksualiteit van vrouwen te onteigenen. Na die onteigening bepalen mannen de fooi die vrouwen terugkrijgen; – aan bezit, aan emoties, aan seksualiteit, aan zeggenschap over kinderen, aan ‘rechten’. Daardoor kunnen mannen vrouwen van zich afhankelijk maken en dat garandeert tegelijk het eeuwig doorgaan van het systeem in een steeds weer nieuwe gedaante. Ik denk daar nu wat optimistischer over. Het feminisme heeft, gecombineerd met andere maatschappelijke krachten, wel degelijk heel veel bereikt in het vergroten van handlungsruimte en levensgeluk van vrouwen, mannen en kinderen. Bovendien zie ik mannen niet langer als ‘daders’ in het systeem dat weliswaar in hun voordeel werkt, maar dat hen evengoed is overkomen. En dat ene verschil man-vrouw, waar we toen zo op gefocust waren, is inmiddels eindeloos gedifferentieerd naar soorten mannen en soorten vrouwen, onder invloed van al die andere met macht beladen verschillen die ons binden en scheiden. Toch moest het toen gezegd worden, in de jaren zeventig en tachtig, door Paarse September, door Adrienne Rich en door vele anderen: heteroseksualiteit gaat niet alleen over seksualiteit maar ook over een cruciale machtsverdeling. De bevrijding van de lesbische levenswijze die in samenhang daarmee plaatsvond zie ik nog steeds als een monumentale vooruitgang, als een sprong voorwaarts in de beschaving, waarvan de consolidatie wel eens helemaal niet vanzelf zou kunnen spreken. Dus mocht het straks nodig zijn: we zien elkaar wel terug op de barricaden.